

УДК 930.1(477) (092)

**Відродження і збереження
історичної пам'яті у творчій
спадщині професора
М. П. Ковальського***

С. І. Світленко

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000-0003-3313-9036

Researcher ID: R-5856-2017

svitlenko@gmail.com

*Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро,
49010, Україна*

Анотація. Метою статті є розкриття концепту відродження і збереження історичної пам'яті у творчій спадщині професора М. П. Ковальського. *Методи:* історико-генетичний, історико-системний, історико-біографічний; комплексний та персоналістичний підходи. *Джерела:* архівні документи особового походження, опубліковані джерела епістолярного й мемуарного характеру, новітня історіографія. *Тип статті:* аналітична. *Основні результати.* Висвітлено закономірності вибору молодим ученим напряму наукового дослідження. Розкрито особливості вивчення ученим-істориком джерелознавчої проблематики періоду переходу від пізнього Середньовіччя до раннього Модерну, тобто XVI – першої половини XVII ст., в обста-

новці радянської дійсності 70–80-х рр. XX ст.; акцентовано на великій евристичній діяльності ученого; показано його конкретний внесок у дослідження зазначеної історичної епохи. Стверджується, що можна вести мову про комплексність підходу М. П. Ковальського до опрацювання джерельної бази як документальної основи відродження історичної пам'яті. Вищезазначений процес простежувався у творчій спадщині професора у загальнонаціональному, регіональному та в історико-краєзнавчому контекстах. Висвітлено, що М. П. Ковальський помітно розширював предметне поле досліджень. *Стислі висновки.* М. П. Ковальський зробив великий внесок у відродження і збереження історичної пам'яті про козацький період української історії, активно залучаючи в цей процес молодих учених, аспірантів та студентів, результатом чого стало формування і становлення наукової школи з джерелознавства історії України XVI–XVIII ст. *Практичне значення.* Матеріал статті може бути цікавим у процесі підготовки студентів та аспірантів, підготовки дисертацій. *Наукова новизна.* Актуалізовано різноманітні першоджерела, представлено недостатньо досліджений ракурс творчої діяльності професора М. П. Ковальського.

Ключові слова: джерелознавство; історія України; евристична діяльність; науково-дослідна діяльність; навчально-методична діяльність; археографічна діяльність; учений; історик.

Надійшла до редколегії 16.05.2019

Прорецензована 12.06.2019

Рекомендована до друку 29.07.2019

* Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0119U100450 «Духовна культура та суспільне життя в історичній пам'яті Наддніпрянської України (XVI – початок XXI ст.)».

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 13–24

doi 10.15421/26190102

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930.1(477) (092)

Возрождение и сохранение исторической памяти в творческом наследии профессора Н. П. Ковальского¹

С. И. Светленко

Доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000-0003-3313-9036

Researcher ID: R-5856-2017

svitlenko@gmail.com

Днепропетровский национальный университет
имени Олеся Гончара,
проспект Гагарина, 72, г. Днепро,
49010, Украина

Аннотация. Целью статьи является раскрытие концепта возрождения и сохранения исторической памяти в творческом наследии профессора Н. П. Ковальского. *Методы:* историко-генетический, историко-системный, историко-биографический; комплексный и персоналистический подход. *Источники:* архивные документы личного происхождения, опубликованные источники эпистолярного и мемуарного характера, новейшая историография. *Тип статьи:* аналитическая. *Основные результаты.* Освещены закономерности выбора молодым ученым направления научного исследования. Раскрыты особенности изучения ученым-историком источниковедческой проблематики периода перехода от позднего Средневековья до раннего Модерна, то есть XVI – первой половины XVII

века, в обстановке советской действительности 70 – 80-х гг. XX в.; акцентировано на большой эвристической деятельности ученого; показано его конкретный вклад в исследование указанной исторической эпохи. Утверждается, что можно говорить о комплексности подхода Н. П. Ковальского к обработке источниковой базы как документальной основы возрождения исторической памяти. Вышеупомянутый процесс наблюдался в творческом наследии профессора в общенациональном, региональном и в историко-краеведческом контекстах. Н. П. Ковальский заметно расширял предметное поле исследований. *Краткие выводы.* Н. П. Ковальский внес большой вклад в возрождение и сохранение исторической памяти о казацком периоде украинской истории, активно вовлекая в этот процесс молодых ученых, аспирантов и студентов, результатом чего стало формирование и становление научной школы по источниковедению истории Украины XVI–XVIII вв. *Практическое значение.* Материал статьи может быть интересным в процессе подготовки студентов и аспирантов, подготовки диссертаций. *Научная новизна.* Актуализированы различные первоисточники, представлен недостаточно исследованный ракурс творческой деятельности профессора Н. П. Ковальского.

Ключевые слова: источниковедение; история Украины; эвристическая деятельность; научно-исследовательская деятельность; учебно-методическая деятельность; археографическая деятельность; ученый; историк.

Поступила в редколлегию 16.05.2019

Прорецензирована 12.06.2019

Рекомендована в печать 29.07.2019

¹ Статья подготовлена в соответствии с заданиями госбюджетной темы 0119U100450 «Духовная культура и общественная жизнь в исторической памяти Надднепрянской Украины (XVI - начало XXI вв.)».

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 13–24

doi 10.15421/26190102

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508.843.K

Revival and preservation of historical memory in the creative heritage of Professor M. P. Kovalskyi¹

S. I. Svitlenko

D. Sc. in History, Professor
ORCID: 0000-0003-3313-9036
Researcher ID: R-5856-2017
svitlenko@gmail.com

*Oles Honchar Dnipro National University,
72 Gagarin avenue, Dnipro, 49010, Ukraine*

Abstract. *The purpose of the article is to reveal the concept of the revival and preservation of historical memory in the creative heritage of Professor M. P. Kovalskyi. Research methods:* historical-genetic, historical-system and historical-biographical; complex and personalistic approaches. *Sources:* a series of archival documents of personal origin, published sources of epistolary and memoir character, the latest historiography. *The main results.* In the *analytical article* the regularities of the choice of young scientists in the field of scientific research are highlighted. The peculiarities of the study of the scientist-historian of the source-related problems of the period of transition from the late Middle Ages to the early Modern (XVI – the first half of the XVII century) are studied in an atmosphere of the Soviet reality of the 70's and 80's of the 20th century; is accentuated on the great heuristic activity of the scientist; shows his specific contribution to the study of this historical epoch. It is argued that one can speak about the complexity of M. Kovalskyi's approach to the development of a source base as a documentary basis for the revival of historical memory. It was proved that the

part of the process of renaissance and preservation of historical memory by Professor M. P. Kovalskyi was his work in the development of Ukrainian archeography. The afore mentioned process was traced in the creative heritage of the professor not only in the national, but also in the regional and historical lore contexts. It is highlighted that in the process of revival and preservation of historical memory M. P. Kovalskyi significantly expanded the subject field of research, boldly engaging in the innovative scientific themes of his students. The attention was also paid to the methodical aspect of the revival and preservation of historical memory by Professor M. P. Kovalskyi, which was very broad, including the study of historical chronology, museology, historiography, source studies, historical heuristics, and historical bibliography. *Conclusions.* Professor M. P. Kovalskyi was made a great contribution to the revival and preservation of the historical memory of Ukrainians about the Cossack period of Ukrainian history, actively involving young scientists, postgraduates and students in this process, which resulted in the formation and formation of a scientific school on source study the history of Ukraine in the XVI–XVIII centuries. *Practical meaning.* The material of this article may be interesting in the process of preparing students and postgraduates, preparing theses. *Scientific novelty.* The research has actualized a variety of primary sources, insufficiently researched the perspective of the creative activity of Professor M. P. Kovalskyi.

Keywords: Source study; History of Ukraine; Heuristic activity; Research activities; Educational and methodological activities; Archeographic activities; Scientist; Historian.

Received 16.05.2019

Reviewed 12.06.2019

Accepted 29.07.2019

¹ The article is prepared in accordance with the tasks of the state budget theme 0119U100450 "Spiritual culture and social life in historical commemoration of the Dnipro Ukraine (the 15th – the beginning of the 21st centuries)".

Постановка проблеми. Проблема відродження і збереження історичної пам'яті українського народу є вельми важливою з погляду на формування й утвердження сучасної української національної свідомості та історичного мислення. Досліджуючи зазначену проблематику, варто звертати увагу на різні періоди української історії, коли вітчизняні вчені-історики проводили цю діяльність часто в несприятливих ідеологічних та суспільно-політичних умовах. Зокрема, заслуговує на всебічне вивчення проблема відродження і збереження історичної пам'яті в радянський історіографічний період та на зорі відновленої незалежності України. Саме цей історіографічний час збігається з діяльністю знаного українського історика-джерелознавця, доктора історичних наук, професора Миколи Павловича Ковальського, про якого його учениця С. В. Абросимова влучно сказала: «Старого відроджувач і нового творець!»

Історіографія. М. П. Ковальський заслужено увійшов до анналів української національної історіографії останньої третини XX – початку XXI ст. як видатний історик-джерелознавець, який усе своє інтелектуальне життя присвятив відродженню і збереженню історичної пам'яті про вітчизняне минуле і творенню нових історичних знань. Попри те, що постать професора М. П. Ковальського вже неодноразово ставала об'єктом історіописання, що знайшло відображення в кількох змістовних збірниках, зокрема: «Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського» (Дніпропетровськ, 1997); «Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя» (Острог; Нью-Йорк, 1999), «Микола Павлович Ковальський. *Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...*» (Дніпропетровськ, 2007) та в інших працях, концепт історичної пам'яті у творчій спадщині професора М. П. Ковальського ще не став предметом спеціального історичного осмислення.

Мета дослідження полягає в тому, щоб розглянути відродження і збереження історичної пам'яті у творчому доробку М. П. Ковальського.

Методи, підходи та джерела. Для реалізації цієї мети автор застосував історико-генетичний, історико-системний та історико-біографічний методи, комплексний та персоналістичний підходи, актуалізував низку архівних, епістолярних та мемуарних опублікованих першоджерел, деякі особисті згадки про професора. У статті використано і ряд праць сучасних істориків, присвячених різним аспектам творчої спадщини професора М. П. Ковальського.

Виклад основного матеріалу та результати. Відродження і збереження історичної пам'яті українського народу в умовах радянської

дійсності, коли відбувалося формування і становлення особистості М. П. Ковальського, було не простою задачею істориків з погляду на суттєві впливи тодішньої ідеології та політики. Незважаючи на те, що Микола Павлович належав до членів тодішньої правлячої партії, що було нормою для працівників гуманітарної сфери в часи диктатури КПРС, він не став іти тривіальним шляхом розробки кон'юнктурних тем з історії «Великого Жовтня» чи «розвинутого соціалізму», а обрав не досліджену джерелознавчу проблематику періоду переходу від пізнього Середньовіччя до раннього Модерну, тобто XVI – першої половини XVII ст., хоча заради справедливості слід зазначити, що вказаний напрям свого докторського дослідження учений обрав не відразу.

Утім, вибір магістрального напрямку наукових уподобань М. П. Ковальського мав свої закономірні витоки. Гадаю, що основи інтересу до козацької епохи закладалися у майбутнього історика ще в культурному й освіченому сімейному колі, у шкільні роки, коли Микола Ковальський прочитав трилогію відомого польського письменника Г. Сенкевича, а в процесі домашнього читання від матері дізнався про вітчизняного літературного майстра М. Гоголя, в тому числі пізнавав його «Тараса Бульбу». Загалом матір-учителька Лідія Олександрівна, культ домашнього читання, родинна бібліотека – все це відіграло свою роль у процесі формування інтересу до історичного знання, до його збереження у свідомості майбутнього дослідника минулого. Чого варті були, наприклад, заняття школяра Миколи Ковальського з системного укладання хронологічних таблиць політичних діячів, глав держав від стародавнього Сходу, античності, середньовіччя, нового часу і до сучасності, в ході якого ним використовувалися різноманітні довідники, енциклопедії, монографії, курси істориків (Ковальський, М. П., 1997, с. 21–22; Швидько, Г. К., 2007, с. 13). За згадками самого М. П. Ковальського, він уже в перші повоєнні роки достатньо послідовно читав і збирав матеріали тодішньої преси, які зберігав упродовж десятиліть. І в цьому газетному читанні виявлявся ранній інтерес майбутнього джерелознавця до такого своєрідного джерела як преса.

Звичайно, свою роль відіграло й те, що вчений народився і виріс на історичній Волині, формувався як історик на Східній Галичині, котрі відомі своїми українськими історичними традиціями. Сам Микола Павлович зізнався, що захоплювався середньовічним Острогом, де часто ходив до місцевого музею (Ковальський, М. П., 1997, с. 21).

Особливе значення для формування М. П. Ковальського як ученого-історика відіграли студентські роки на історичному факультеті

Львівського університету, інтелектуальні впливи його вчителів-професорів – І. І. Вейцківського, Д. Л. Похилевича, а особливо Г. Ю. Гербільського (Ковальський, М. П., 1997, с. 23, 27). Напевно, період Середньовіччя приваблював молодого дослідника своєю першоджерельною змістовою насиченістю й тематичною різноманітністю.

Можливо, М. П. Ковальський занурився в епоху пізнього Середньовіччя й переходу до раннього Модерну, свідомо або підсвідомо уникаючи історії ХХ ст., і через деякі родинні обставини. Адже його дядько по батьківській лінії, Микола Миколайович Ковальський (1885–1944), належав до діячів РУП, згодом УСДРП, був членом Української Центральної Ради, в 1918–1920 рр. – директором Департаменту Державного Контролю УНР, а на еміграції – головою Українського Центрального Комітету у Варшаві. Про все це за часів комуністично-радянського режиму краще було не згадувати (Мицик, Ю., 1999, с. 11).

Сукупність усіх цих чинників мала вагомий вплив на вибір М. П. Ковальським основного вектору своїх досліджень, а тим самим зумовила проблемно-тематичні особливості процесу відродження і збереження ним історичної пам'яті, що здійснювався спочатку у Львові, а згодом у Кривому Розі, Дніпропетровську та в Острозі. І це незважаючи на те, що в радянські часи, за висловом Я. Д. Ісаєвича, «праці з історії України давнішого періоду зовсім не заохочувалися, а ледве толерувалися як неактуальні» (Ісаєвич, Я. Д., 1997, с. 56).

Важливо зазначити, що до відродження і збереження знань про минуле М. П. Ковальський підходив як справжній історик-джерелознавець, на строго документальній основі, починаючи зі львівського періоду своєї діяльності. Вже у процесі підготовки кандидатської дисертації «Зв'язки західноукраїнських земель з Російською державою (друга половина XVI–XVII ст.)» тоді ще молодий дослідник продемонстрував схильність до вивчення мало розроблених сюжетів, які б висвітлювали цілі пласти вітчизняної історії. При цьому він опрацьовував величезний першоджерельний матеріал.

Як засвідчувала Л. З. Гісцова, в ході написання своєї дисертації М. П. Ковальський поаркушно переглядав товстезні книги обсягом до 1000 аркушів, написані складною українською, польською і латинською палеографією і мовами (Гісцова, Л., 1999, с. 33–34). С. В. Абросимова теж відмічала, що в 1953–1956 рр. М. П. Ковальський активно розшукував документи у Львові, Києві та Москві, здобув у той період великі навички і міцний підмурівок для усієї подальшої творчої роботи (Абросимова, С. В., 1997, с. 38; Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 10).

Переїхавши зі Львова до Кривого Рогу в 1963 р., М. П. Ковальський став спочатку доцентом кафедри історії Криворізького загальнонаукового факультету Дніпропетровського державного університету, а з грудня 1963 р. – деканом зазначеного факультету. Як свідчить характеристика М. П. Ковальського від 18 січня 1967 р., вчений успішно працював над докторською дисертацією «*Быт и культура рабочих новых промышленных районов западных областей УССР*», тема і розгорнутий план якої було затверджено на сесії Відділення історичних наук Інститутів археології та етнографії АН СРСР у Мінську в 1963 р. Певно, цей задум був продиктований попередньою роботою Миколи Павловича в 1958–1963 рр. в Українському державному музеї етнографії та художньої промисловості АН УРСР у Львові. Водночас привертає увагу й той рядок документа, де йшлося, що в коло наукових інтересів М. П. Ковальського входила й історія культури України періоду феодалізму (XVI–XVII ст.) (Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 13, 15, 16, 25, 30).

Утім, уже в черговій характеристиці доцента М. П. Ковальського від 16 жовтня 1969 р. (з 30 серпня 1967 р. учений став працювати на кафедрі СРСР і УРСР ДДУ) йшлося, що він успішно працює над темою докторської дисертації «*Источники по истории Украины второй половины XVI–первой половины XVII вв.*», затвердженій у березні 1969 р. Бюро Наукової Ради з проблеми «Історія історичної науки» при секції суспільних наук АН УРСР (Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 29, 45). Таким чином, переїхавши з Кривого Рогу до Дніпропетровська, М. П. Ковальський радикально змінив напрям свого докторського дослідження, відмовившись від попередньої теми з новітньої історії України, над якою працював упродовж кількох років, на користь періоду, що приваблював його ще під час роботи над кандидатською дисертацією.

При цьому доцента М. П. Ковальського жодним чином не зупинило те, що нова тема з джерелознавства потребуватиме великих евристичних зусиль в архівах та бібліотеках. Характерно, що після успішного захисту кандидатської дисертації Микола Павлович ніколи не гребував «чорною» роботою в архівах, систематично від початку 1970-х до середини 1990-х рр. відвідував ЦДІА України в Києві, здебільшого вивчаючи маловідомі джерела з історії України XVI–XVIII ст. Влітку 1970 р. М. П. Ковальський здійснив наукове відрядження в Польську Народну Республіку з метою збору матеріалів з досліджуваної тематики. Саме ґрунтовна евристична архівна робота дозволила М. П. Ковальському (навіть за умов негласної заборони на поглиблене вивчення історії України) завдяки організаторським і

науковим здібностям реалізувати свій науковий потенціал саме в тематиці середньовічної історії України, тим самим відродити і зберегти історичну пам'ять про цілу козацьку епоху української історії (Гісцова, Л., 1999, с. 33–35; Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 46).

Про серйозність і послідовність намірів М. П. Ковальського свідчить те, що, ще працюючи в 1967–1972 рр. на кафедрі історії СРСР і УРСР ДДУ, він розробив ряд лекційних курсів («Історіографія історії СРСР», «Джерелознавство історії СРСР та УРСР») та спецсемінарів («Джерела з історії культури Росії та України XVI–XVII ст.», «Вітчизняні та іноземні джерела з історії Росії та України XV–XVII ст.»), які мали джерелознавчу та історіографічну спрямованість (Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 44).

Принагідно слід зазначити, що в 1970–1980-х рр. у Дніпропетровському державному університеті, порівняно з іншими університетськими центрами в Україні, за словами М. П. Ковальського, «були найбільш сприятливі умови для зайняття справжньою наукою, може, з великої літери, в галузі історії України XV–XVIII ст.». Прикметно, що 11 травня 1972 р. Рада ДДУ ухвалила рішення перевести доцента кафедри історії СРСР і УРСР М. П. Ковальського на посаду старшого наукового співробітника для написання докторської дисертації строком на один рік. З 9 вересня 1972 р. це рішення було реалізовано. На посаді старшого наукового співробітника М. П. Ковальський працював до 15 липня 1973 р.

Гадаю, що вищезазначене рішення Ради ДДУ було вагомою морально-психологічною підтримкою Миколі Павловичу, непростим випробуванням для якого на початку 1970-х рр. стала тяжка хвороба коханої дружини Любові Кирилівни та її передчасна смерть у 1972 р. Очевидно, саме важкі сімейні обставини могли бути вагомою причиною того, що доцент М. П. Ковальський, який у 1970–1971 рр. працював деканом історико-філологічного факультету, не став деканом відновленого влітку 1971 р. історичного факультету. Адже влітку того ж року тяжко захворіла дружина Любов Кирилівна, а подружжя Ковальських виховувало в той час двох малолітніх дівчат – Таню та Іру, які відтепер потребували ще більшої уваги батька (Мицик, Ю. А., 2007, с. 37, 66).

Після смерті Любов Кирилівни Микола Павлович перебував, за словами його учениці Г. К. Швидько, «у стані тяжкої душевної кризи». Він не міг нормально працювати над текстом дисертації через тяжкі сімейні обставини, а час його перебування на посаді старшого наукового співробітника, спеціально призначений для

написання докторської дисертації, невблаганно спливав (Швидько, Г. К., 2007, с. 27–28).

Перебіг роботи М. П. Ковальського над докторською дисертацією, особливо в період 1973–1975 рр., ускладнювався й деякими обставинами ідеологічного характеру. Тоді на М. П. Ковальського та його учнів, за зізнанням самого ученого, «негласно наклеювалися ярлики певного «ізму»». Рецидиви такого ставлення простежувалися в різних формах та проявах і пізніше.

Однак, незважаючи на якісь «підкилимні ігри», партком і ректорат ДДУ 24 липня 1973 р. вніс пропозицію секретарю Жовтневого РК КП України В. В. Усенку затвердити члена КПРС від 1959 р., члена Жовтневого РК КП України від 1970 р., доцента кафедри історіографії та джерелознавства М. П. Ковальського деканом заочного факультету. До виконання нових обов'язків він приступив уже з 15 серпня 1973 р., а був обраний на посаду Радою ДДУ 14 березня 1974 р. переважною більшістю голосів (47 – «за», 4 – «проти») (Ковальський, М. П., 1997, с. 16; Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 52, 53, 57, 58, 61, 62).

Працюючи деканом заочного факультету, доцент М. П. Ковальський відповідально ставився до вдосконалення методичної роботи. В 1973–1981 рр. під його керівництвом було проведено вісім науково-методичних конференцій із заочного і вечірнього навчання і видано два збірники науково-методичних статей викладачів ДДУ з удосконалення підготовки кадрів без відриву від виробництва. Водночас він удосконалював методичне забезпечення своїх лекційних курсів з історіографії та джерелознавства, історії південних і західних слов'ян, зі спеціальних історичних дисциплін (історичної бібліографії, музеєзнавства). Ним була укладена й тиражована програма з історичної бібліографії, виготовлено 100 таблиць і схем, понад 600 слайдів з історії південних і західних слов'ян, історичної бібліографії і музеєзнавства, видані методичні вказівки з бібліографії та хронології (Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 92–93, 108).

Завдяки своїй великій силі волі та працелюбності, учений зміг зосередитися на наукових студіях, здійснюючи фронтальну евристичну діяльність, а згодом у 1977–1983 рр. опублікувавши цілу серію з 7 навчальних посібників з джерелознавства історії України XVI – першої половини XVII ст., які по суті являли собою монографічні праці (Ковальський, Н. П., 1977; Ковальський, Н. П., 1978а; Ковальський, Н. П., 1978б; Ковальський, Н. П., 1979а; Ковальський, Н. П., 1979б; Ковальський, Н. П., 1982; Ковальський, Н. П., 1983; Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 117, 131 зв., 134 зв.).

Л. З. Гісцова наголошувала на тому, що форма навчальної розробки «давала можливість поза негласну заборону на вивчення історії України друкувати праці з проблем вітчизняної історії» (Гісцова, Л, 1999, с. 35). При цьому дослідник спочатку актуалізував комплекси вітчизняних та зарубіжних публікацій, а згодом приступив до вивчення і введення до наукового обігу основних вітчизняних зібрань архівних джерел. Уже навесні 1976 р. М. П. Ковальський завершив докторську дисертацію *«Очерки по источниковедению и археографии истории Украины XVI – первой половины XVII в.»*, яку в березні 1976 р. кафедра історіографії та джерелознавства ДДУ рекомендувала до захисту (Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 70 зв.).

Але й після цього Микола Павлович продовжував наполегливо вдосконалювати текст, досліджуючи нові аспекти теми. Узагальнювальним результатом цієї величезної й копіткої евристичної й дослідницької роботи стала підготовка і захист у 1984 р. докторської дисертації *«Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в.»*, яка була обговорена на кафедрі джерелознавства історії СРСР Московського державного університету наприкінці 1981 р. і після доопрацювання подана до спеціалізованої вченої ради історичного факультету МДУ для захисту в 1983 р. Характерно, що тільки за 5 років (з 1978 р. по 1982 р.) М. П. Ковальський опублікував 30 праць обсягом 55 друкованих аркушів. У 1985 р. учений по праву здобув науковий ступінь доктора історичних наук і вчене звання професора (Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 108, 110 зв., 116, 135, 152).

Як цілком справедливо зазначала С. В. Абросимова, «в дослідницький ареал вченого «ввійшли» архівні фонди Росії, Польщі, Литви, а також аналіз опублікованих у цих країнах джерел». Зокрема, учений обстежив архівосховища, бібліотеки і музеї Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Львова, Харкова, Чернівців, Ужгорода, польські архіви Варшави, Кракова, Познані, Вроцлава, Любліна, Пшемисля та ін.

Взагалі можна вести мову про комплексність підходу М. П. Ковальського до опрацювання джерельної бази як документальної основи відродження історичної пам'яті. Комплексний підхід, багаторівнева класифікація, групування, систематизація джерел, структурно-формулярний аналіз, синтезування кількісно-якісної характеристики, – писала С. В. Абросимова, – дозволили вченому «реконструювати» (а точніше – сконструювати) структуру джерельної бази з історії України XVI–XVII ст., відпрацювати методи дослідження історичних джерел різних видів, визначити найбільш інформативні комплекси джерел і їх тематичну модальність» (Абросимо-

ва, С. В., 1999, с. 37, 39). Плідну науково-дослідну діяльність М. П. Ковальський вдало поєднував з адміністративною роботою, працюючи у 1973–1982 рр. деканом заочного факультету ДДУ, а з 24 лютого 1978 р. був затверджений завідувачем кафедри історіографії та джерелознавства (Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 96, 98, 102, 106, 108, 112).

Складовою процесу відродження і збереження історичної пам'яті професором М. П. Ковальським були його зусилля у справі розвитку української археографії. У першій половині 1990-х рр. знаний учений-джерелознавець очолив Дніпропетровське відділення щойно створеного Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Ця інституція стала готувати до публікації комплекси архівних джерел, зокрема книг Руської (Волинської) Метрики. «Вчитель, – згадував Ю. А. Святець, – із завзяттям дитини захопився цією справою». Впродовж місяців група студентів-істориків під керівництвом Миколи Павловича вичитували тексти книг архівного фонду Литовської Метрики з копій мікрофільмів (Святець, Ю. А., 2007, с. 125–126).

Відродження і збереження історичної пам'яті М. П. Ковальським відбувалося не тільки у загальнонаціональному, а і в регіональному та в історико-краєзнавчому контекстах. Засобами регіонального джерелознавства вчений дослідив писемні пам'ятки з історії Поділля, Хортиці, Чернігівщини, Вінниччини, Волині (Абросимова, С. В., 1999, с. 40–41). Особливо слід сказати про участь ученого в підготовці наукових праць історико-краєзнавчого характеру, організації та проведенні відповідних конференцій, місцевих науково-дослідних інституцій в Острозі. В цьому контексті варто згадати зусилля професора М. П. Ковальського в підготовку енциклопедичного видання *«Острозька Академія XVI–XVII ст.»* (Острог, 1997), написання ним *«Етюдів з історії Острога»* (Острог, 1998), видання колективних нарисів *«Острозькі просвітники XIX–XX ст.»* (Острог, 2000) та майже 50 статей-нарисів авторства ученого, які побачили світ упродовж 2000–2004 рр. здебільшого в острозьких періодичних виданнях.

Не менше зусиль Микола Павлович спрямовував на організацію і проведення історико-краєзнавчих конференцій, що проходили в 1990–1999 рр. під егідою товариства «Спадщина». Ще одним важливим інституційним осередком, до організації якого був причетний професор М. П. Ковальський, став Волинський осередок Українського Історичного Товариства, заснований на базі Острозького вищого колегіуму Національного університету «Києво-Могилянська Академія» (Атаманенко В. Б., 2007, с. 112–115).

Процес відродження і збереження історичної пам'яті мав у творчості М. П. Ковальського і персоналістичний вимір. Перу професора належав цілий ряд персоналістичних розвідок, присвячених таким ученим-історикам XIX–XX ст., як Володимир Антонович, Олена Апанович, Марк Варшавчик, Любомир Винар, Кость Гуслистый, Ярослав Ісаєвич, Іван Ковальченко, Іван Крип'якевич, Олександр Оглоблин, Дмитро Пойда, Анатолій Санцевич, Іван Франко, Дмитро Яворницький та ін. В. Б. Атаманенко зазначав, що Микола Павлович на основі власної бібліотеки та архіву, матеріалів архівних установ разом зі своїми учнями формував теки, присвячені видатним українським історикам, своїм колегам, ініціював підготовку відповідного довідкового видання, приступив до формування авторського колективу для втілення в життя свого задуму (Атаманенко, В. Б., 2007, с. 115–116).

Працював учений і в жанрі джерелознавчої персоналістики. Яскравим підтвердженням цього стала одна із перших книжок М. П. Ковальського – україномовний посібник для студентів «Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст.)» (Ковальський, М. П., 1972). Паралельно з цим виданням Микола Павлович підготував велику статтю з зазначеної теми для «Українського історичного журналу».

Один із учнів професора, Ю. В. Назаренко згадував, що ця стаття була зустрінута «в багнети» головним редактором видання П. М. Калениченком, і все через єдине посилання № 103 на 38-й сторінці вищезазначеної книги М. П. Ковальського, де йшлося про працю І. Огієнка «Історія українського друкарства. – Т. 1: Історико-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVII вв. – Львів, 1925». Це свідчило, що в часи комуністичної диктатури навіть згадка в єдиному бібліографічному посиланні праці «ідейного ворога, ярого антисоветчика, закоренілого буржуазного націоналіста, войовничого клерикала...», яким вважався видатний український учений і педагог, політичний, громадський і церковний діяч митрополит Іларіон (І. І. Огієнко), була вельми небезпечною, а відтак процес відродження і збереження історичної пам'яті мав суттєві труднощі ідеологічного й суспільно-політичного характеру (Назаренко, Ю. В., 2007, с. 89–90).

Успішно захистивши докторську дисертацію, М. П. Ковальський здобув науковий ступінь доктора історичних наук і професора (1985) і продовжив подвижницьку діяльність у справі розширення джерельної бази своїх праць, нерідко залучаючи до спільної публікаторської діяльності учнів свого наукового напрямку, в рамках якого стала динамічно розвиватися наукова школа.

В цьому контексті слід відзначити, насамперед творчий союз М. П. Ковальського зі своїм учнем Ю. А. Мициком, у співавторстві з яким були опубліковані такі великі праці, як «Анализ отечественных источников по истории Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.» (Ковальский, Н. П. и Мыцык, Ю. А., 1986) та «Історія України: Конспекти лекцій. Ч. 1. Від стародавньої історії до XVII століття» (Ковальський, М. П. та Мицик, Ю. А., 1993).

Ці праці мали вельми важливе значення. Перша публікація фактично монографічного характеру актуалізувала найважливіші джерельні комплекси з історії Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, що відкрила нову – ранньомодерну епоху в історії України і визначила вектор розвитку значної частини українських земель на кілька століть. Друга ж, скромно названа конспектом лекцій, являла собою одну з найперших новітніх стилістичних синтезів з історії України, поява якої була вельми необхідною на зорі відновленої незалежності України, коли відбувався інтенсивний пошук нових теоретико-методологічних і прикладних підходів до викладання одного з ключових українознавчих курсів.

У процесі відродження і збереження історичної пам'яті М. П. Ковальський помітно розширював предметне поле досліджень, сміливо залучаючи до інноваційних наукових тем своїх учнів. Ця робота розпочалася ще з 1967 р., коли доцент М. П. Ковальський став керівником студентського наукового гуртка з історії СРСР і п'ять років гуртківців, у тому числі Ю. А. Мицика та Г. К. Швидько, були опубліковані в першому збірнику студентських наукових робіт факультету в 1970 р. (Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 44–45).

Один із перших і найталановитіших учнів Миколи Павловича Ю. А. Мицик залишив цікаві згадки про визначення науковим керівником теми його майбутньої кандидатської дисертації. На IV курсі він попросив свого шефа дати йому вагомому проблему з історії України, але таку, щоб там «не ступала нога дослідника». «Микола Павлович, – згадував Юрій Андрійович, – на секунду замислився, потому сказав: «Бери хроніку Софоновича!». Він потрапив у саму десятку! «Кройнік» Феодосія Софоновича є однією з найважливіших пам'яток в українській історіографії, а на той час вона була майже недосліджена» (Мицик, Ю. А., 1997, с. 73).

І таких «попадань у десятку» у професора М. П. Ковальського було багато. Як згадувала Г. К. Швидько, з благословення М. П. Ковальського нею «була порушена на той час (на рубежі 70–80-х рр.) фактично заборонена тема історії

Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. (Швидько, Г. К., 2007, с. 33).

Характерно, що М. П. Ковальський не припиняв роботу зі своїми учнями після захисту ними кандидатських дисертацій. Яскравим прикладом цього став Ю. А. Мицик, який консультувався зі своїм учителем в процесі пошуку теми докторської дисертації. Так, у листі від 30 квітня 1979 р. Микола Павлович зауважував, що «все українське джерелознавство – *цілина* суцільна», радив своєму учневі йти шляхом «не тільки розширення джерел, а їх *поглибленого* аналізу», здійснювати дослідження на основі *комплексності* (Мицик, Ю. А., 2007, с. 56).

Усього Микола Павлович дав «путівку» у високу науку 28 молодим учням, з яких 10 вже стали докторами історичних наук. Цим було суттєво розширено предметне поле джерелознавства історії України, і процес відродження і збереження історичної пам'яті став на міцний джерелознавчий ґрунт (Пасічник, І., 2002, с. 7–10). У результаті, як зазначав Я. Д. Ісаєвич, «буквально на порожньому місці він створив у Дніпропетровську школу дослідників України XVI–XVIII ст.» (Ісаєвич, Я. Д., 1997, с. 57).

Сам Учитель був завжди чудовим прикладом постійного наукового пошуку. Характерно, що націленість на опанування нових першоджерел була притаманна професору М. П. Ковальському навіть тоді, коли ним було вже багато зроблено в науковому вимірі. Пригадую свою розмову з Миколою Павловичем десь у середині 1990-х рр., незадовго перед переїздом мого наукового консультанта з докторської дисертації з Дніпропетровська до Острога, коли знаний учений стурбовано ділився зі мною тим, що йому не вистачає матеріалу для чергової статті і треба здійснювати пошукові роботи в архіві.

Відродження і збереження історичної пам'яті українського минулого послідовно здійснювалося М. П. Ковальським й на методичному рівні. Свідченням цього стала публікація 11 методичних вказівок для студентів, до підготовки яких учений залучав своїх учнів – Ю. А. Мицика, Ю. В. Назаренка, А. Г. Белебруха, Г. М. Виноградова, О. І. Журбу та ін. (Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 118). Загалом методичний аспект відродження і збереження історичної пам'яті професором М. П. Ковальським був вельми широкий, включаючи вивчення історичної хронології, музеєзнавства, історіографії, джерелознавства, історичної евристики, історичної бібліографії (Абросимова, С. В., 1999, с. 41).

На високому методичному рівні професор М. П. Ковальський читав лекційні курси студентам, які, кажучи словами Г. К. Швидько, «відзначалися глибиною і ґрунтовністю аналізу історичних процесів і явищ, детальною характеристикою

історичних джерел, на підставі яких здійснювався цей аналіз» (Швидько, Г. К., 2007, с. 22).

Не менш важливим було й те, що М. П. Ковальський активно залучав до дослідницької роботи студентів, кращі з яких занурювалися у світ наукового пошуку, починаючи з I курсу (Швидько, Г. К., 1997, с. 62). При цьому особлива роль належала архівній евристиці студентів історичного факультету ДДУ, які від кінця 1970-х рр. щорічно працювали на архівно-музейній практиці в ЦДІАК України, натхненником якої був М. П. Ковальський. Після свого переїзду з Дніпропетровська до Острога в середині 1990-х рр. Микола Павлович організовував такі ж практики з острозькими студентами. Процес практики для деяких студентів ставав справжньою науковою лабораторією, коли тематика досліджень, апробована спочатку в курсових роботах, переростала в кандидатські, а згодом – і докторські дисертації (Гісцова, Л., 1999, с. 35–36).

Загалом переїзд ученого з Дніпропетровська до Острога, відновлення там Острозького вищого колегіуму, утворення Острозького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України – все це значною мірою стало наслідком постійної тяги визначного вченого, кажучи словами А. В. Санцевича, «до нового, незвіданого» (Санцевич, А. В., 1997, с. 68).

Обговорення. Досліджуваний сюжет доповідався на Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми джерелознавства та історіографії історії України», (90-річчю від дня народження професора М. П. Ковальського 22 березня 2019 р.).

Висновки. Професор М. П. Ковальський зробив великий внесок у відродження і збереження історичної пам'яті українства. В центрі уваги вченого опинився період зрілого Середньовіччя XVI–XVIII ст., хоча хронологічні рамки історичного пізнання помітно розширювалися за рахунок періодів ранньомодерної і модерної епох. Ця велика робота характеризувалася системністю та комплексністю науково-педагогічної діяльності вченого, відбувалася на загальнонаціональному та регіональному рівнях із широким залученням архівних джерельних комплексів України, Росії, Польщі, археографічних публікацій, з використанням теоретико-методологічного та методичного інструментарію історії України, історичної хронології, музеєзнавства, історіографії, джерелознавства, історичної евристики, історичної бібліографії. В процес відродження і збереження історичної пам'яті про козацький період української історії талановитий дослідник активно залучав студентську молодь, аспірантів та молодих учених, результатом чого стало формування і становлення наукової школи з джерелознавства історії України XVI–XVIII ст.

Бібліографічні посилання

- Абросимова, С. В., 1997. «Personalika» у творчому доробку професора М. П. Ковальського. В: Журба, О. І., ред., 1997. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Дніпропетровськ: Промінь, вип. 1, с. 41–55.
- Абросимова, С., 1999. Адепт джерелознавства. В: Винар, Л. та Пасічник, І., голов. ред-ри, 1999. *Осягнення історії*. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. Острого; Нью-Йорк: Острозька академія; Укр. іст. тов-во, с. 36–43.
- Атаманенко, В. Б., 2007. Острозький період в науковій діяльності М. П. Ковальського. В: Швидько, Г. К., ред., 2007. *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», с. 112–118.
- Винар, Л. та Пасічник, І., голов. ред-ри, 1999. *Осягнення історії*. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. Острого; Нью-Йорк: Острозька академія; Укр. іст. тов-во, с. 36–43.
- Гісцова, Л., 1999. Микола Павлович Ковальський як дослідник документів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. В: Винар, Л. та Пасічник, І., голов. ред-ри, 1999. *Осягнення історії*. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. Острого; Нью-Йорк: Острозька академія; Укр. іст. тов-во, с. 33–36.
- Журба, О. І., ред., 1997. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Дніпропетровськ: Промінь, вип. 1 (На пошану професора Миколи Павловича Ковальського).
- Ісаєвич, Я. Д., 1997. Подвижник науки. В: Журба, О. І., ред., 1997. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Дніпропетровськ: Промінь, вип. 1, с. 56–57.
- Ковалева, І., 2008. Життя, проведення в могилі. Исповідь археолога. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕСС.
- Ковальський, Н. П. и Мыщук, Ю. А., 1984. *Анализ архивных источников по истории Украины XVI – XVII вв.* Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ.
- Ковальський, Н. П. и Мыщук, Ю. А., 1986. *Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.* Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ.
- Ковальський, Н. П., 1977. Анализ советских археографических публикаций документальных источников. В: Ковальський, Н. П., 1977. *Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века)*. Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ, ч. 1.
- Ковальський, Н. П., 1978а. Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников. В: Ковальський, Н. П., 1978. *Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века)*. Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ, ч. 2.
- Ковальський, Н. П., 1978б. Характеристика публикаций источников на иностранных языках. В: Ковальський, Н. П., 1977. *Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века)*. Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ, ч. 3.
- Ковальський, Н. П., 1979а. *Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА*. Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ.
- Ковальський, Н. П., 1979б. Обзор основных отечественных собраний архивных источников. В: Ковальський, Н. П., 1979. *Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века)*. Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ, ч. 4.
- Ковальський, Н. П., 1982. *Источники по социально-экономической Украины XVI – первой половины XVII вв.: структура источниковой базы*. Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ.
- Ковальський, Н. П., 1983. *Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII в.): акты о городах*. Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ.
- Ковальський, Н. П., 1985. *Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI – первая половина XVII в.)*. Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ.
- Ковальський, М. П. та Мищик, Ю. А., 1993. *Історія України*. Конспекти лекцій. Київ, ч. 1 (Від стародавньої історії до XVII століття).
- Ковальський, М. П., 1972. *Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст.)*. Дніпропетровськ: ДДУ.
- Ковальський, М. П., 1997. Історик і історіографія. Чернов Е. А. Н. П. Ковальський: О времени и о себе. В: Журба, О. І., ред., 1997. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Дніпропетровськ: Промінь, вип. 1, с. 9–28.
- Мищик, Ю. А., 1997. Моє знайомство з М. П. Ковальським. В: Журба, О. І., ред., 1997. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Дніпропетровськ: Промінь, вип. 1, с. 69–73.
- Мищик, Ю. А., 2007. З листів М. П. Ковальського. В: Швидько, Г. К., ред., 2007. *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», с. 34–75.
- Мищик, Ю., 1999. Документ до історії родоводу М. П. Ковальського. В: Винар, Л. та Пасічник, І., голов. ред-ри, 1999. *Осягнення історії*. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. Острого; Нью-Йорк: Острозька академія; Укр. іст. тов-во, с. 10–12.
- Назаренко, Ю. В., 2007. Епізоди из воспоминаний об учителе и друге. В: Швидько, Г. К., ред., 2007. *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», с. 85–91.
- Особова справа Ковальського Миколи Павловича. Спр. 7507. Оп. 4. Ф. 1. Дніпро: Архів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, 185 арк.
- Пасічник, І., 2002. *Микола Павлович Ковальський. Матеріали до біобібліографії*. Острого.
- Санцевич, А. В., 1997. Подвижник науки і викладання у вищій школі. В: Журба, О. І., ред., 1997. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Дніпропетровськ: Промінь, вип. 1, с. 64–68.

Святець, Ю. А., 2007. Харизма професора. В: Швидько, Г. К., ред., 2007. *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», с. 119–126.

Швидько, Г. К., 1997. Слушна порада. В: Журба, О. І., ред., 1997. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Дніпропетровськ: Промінь, вип. 1, с. 61 – 63.

Швидько, Г. К., 2007. Буденна велич вченого і педагога. В: Швидько, Г. К., ред., 2007. *Микола Павлович*

Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», с. 20 – 33.

Швидько, Г. К., 2007. Щоб горіла свіча (пам'яті професора М. П. Ковальського). В: Швидько, Г. К., ред., 2007. *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», с. 12–17.

Швидько, Г. К., ред., 2007. *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД».

References

Abrosymova, S. V., 1997. «Personalika» u tvorchomu dorobku profesora M. P. Koval's'koho [“Personalika” in the creative work of Professor M. P. Koval'skiy]. In: Zhurba, O. I., ed., 1997. *Dnipropetrovskyy istoryko-arkheohrafichnyy zbirnyk [Dnipropetrovsk Historical and Archaeographic Collection]*. Dnipropetrovsk: Promin, issue 1st, pp. 41–55 (in Ukrainian).

Abrosymova, S., 1999. Adept dzherezloznavstva [The Adept of the Source Studies]. In: Vynar, L. ta Pasichnyk, I., eds, 1999. *Osyahnennya istoriyi [Comprehension of History]*. Collection of scholar works in honor of Professor Mykola Pavlovych Koval'skiy on the occasion of the 70th anniversary. Ostroh; New-York: Ostroz'ka akademiya; The Ukrainian Historical Society, pp. 36–43 (in Ukrainian).

Atamanenko, V. B., 2007. Ostroz'kyy period v naukoviy diyal'nosti M. P. Koval's'koho [The Ostroh period in the scientific activity of M. P. Koval'skiy]. In: Shvydko, H. K., ed., 2007. *Mykola Pavlovych Koval's'kyy. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Dnipropetrovsk: PP «Lira LTD», pp. 112–118 (in Ukrainian).

Histsova, L., 1999. Mykola Pavlovych Koval's'kyy yak doslidnyk dokumentiv Tsentral'noho derzhavnoho istorychnoho arkhivu Ukrayiny v m. Kyevi [Mykola Pavlovych Koval'skiy as a researcher of the documents of the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv]. In: Vynar, L. ta Pasichnyk, I., eds, 1999. *Osyahnennya istoriyi [Comprehension of History]*. Collection of scholar works in honor of Professor Mykola Pavlovych Koval'skiy on the occasion of the 70th anniversary. Ostroh; New-York: Ostroz'ka akademiya; The Ukrainian Historical Society, pp. 33–36 (in Ukrainian).

Isayevych, Ya. D., 1997. Podvyzhyk nauky [An ascetic of science]. In: Zhurba, O. I., ed., 1997. *Dnipropetrovskyy istoryko-arkheohrafichnyy zbirnyk [Dnipropetrovsk Historical and Archaeographic Collection]*. Dnipropetrovsk: Promin, issue 1, pp. 56–57 (in Ukrainian).

Kovaleva, I., 2008. Zhizn', provedennya v mogile. *Ispoved' arkeologa [The life spent in the grave. The confession of an archaeologist]*. Dnepropetrovsk: ART-PRESS (in Russian).

Koval'skiy, N. P. and Mytsyk, Yu. A., 1984. *Analiz arkhivnykh istochnikov po istorii Ukrainy XVI – XVII vv. [An analysis of the archival sources on the history of Ukraine of the XVI – XVII centuries]*. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU (in Russian).

Koval'skiy, N. P. and Mytsyk, Yu. A., 1986. *Analiz otechestvennykh istochnikov po istorii Osvoboditel'noy voyny ukrainskogo naroda 1648–1654 gg. [An analysis of the domestic sources on the history of the War of liberation*

of the Ukrainian people during 1648–1654]. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU (in Russian).

Koval'skiy, N. P. *Istochniki po sotsial'no-ekonomicheskoy Ukrainy XVI – pervoy poloviny XVII vv.: struktura istochnikovoy bazy [Sources on the socio-economic Ukraine of the XVI and the first half of the XVII centuries: the structure of the source base]*. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU (in Russian).

Koval'skiy, N. P., 1977. *Analiz sovetskikh arkhеографических публикаций документальной исторической литературы [An analysis of Soviet archaeological publications of documentary sources]*. In: Koval'skiy, N. P., 1977. *Istochnikovedenie istorii Ukrainy (XVI – pervaya polovina XVII veka [Sources of the history of Ukraine (the XVI and the first half of the XVII centuries)]*. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU, part 1 (in Russian).

Koval'skiy, N. P., 1978. *Analiz dorevolutsionnykh otechestvennykh publikatsiy istochnikov [An analysis of the pre-revolutionary domestic publications sources]*. In: Koval'skiy, N. P., 1978. *Istochnikovedenie istorii Ukrainy (XVI – pervaya polovina XVII veka [Sources of the history of Ukraine (the XVI and the first half of the XVII centuries)]*. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU, part 2 (in Russian).

Koval'skiy, N. P., 1978. *Kharakteristika publikatsiy istochnikov na inostrannykh yazykakh [A characteristics of the publications of sources in foreign languages]*. In: Koval'skiy, N. P., 1977. *Istochnikovedenie istorii Ukrainy (XVI – pervaya polovina XVII veka [Sources of the history of Ukraine (the XVI and the first half of the XVII centuries)]*. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU, part 3 (in Russian).

Koval'skiy, N. P., 1979. *Istochniki po istorii Ukrainy XVI – pervoy poloviny XVII v. v Litovskoy metrike i fondakh prikazov TsGADA [Sources on the history of Ukraine in the XVI and the first half of the XVII centuries in the Lithuanian Metrica and funds of orders TsGADA]*. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU (in Russian).

Koval'skiy, N. P., 1979. *Obzor osnovnykh otechestvennykh sobraniy arkhivnykh istochnikov [An overview of the main domestic collections of the archival sources]*. In: Koval'skiy, N. P., 1979. *Istochnikovedenie istorii Ukrainy (XVI – pervaya polovina XVII veka [Sources of the history of Ukraine (the XVI and the first half of the XVII centuries)]*. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU, part 4 (in Russian).

Koval'skiy, N. P., 1983. *Istochnikovedenie sotsial'no-ekonomicheskoy istorii Ukrainy (XVI – pervaya polovina XVII v.): akty o gorodakh [Study of the sources about the socio-economic history of Ukraine (XVI and first half of XVII century): the acts about cities]*. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU (in Russian).

Koval'skiy, N. P., 1985. *Istochnikovedenie istorii ukrainsko-russkikh svyazey (XVI – pervaya polovina XVII v.)* [Studies of the sources for the history of the Ukrainian-Russian relations (XVI and the first half of the XVII century)]. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU (in Russian).

Koval's'kyy, M. P. and Mytsyk, Yu. A., 1993. *Istoriya Ukrayiny* [History of Ukraine]. Lecture notes. Kyiv, part 1 (Vid starodavn'oyi istoriyi do XVII stolittya [From ancient history to the 17th century]) (in Ukrainian).

Koval's'kyy, M. P., 1972. *Dzherela pro pochatkovyy etap drukarstva na Ukraini (Diyal'nist' pershodrukarya Ivana Fedorova v 70-kh – na pochatku 80-kh rr. XVI st.)* [Sources about the initial stage of printing in Ukraine (Activities of the printing pioneer Ivan Fedorov in the 70's – early 80's of the XVI century)]. Dnipropetrovsk: DDU (in Ukrainian).

Koval's'kyy, M. P., 1997. Istoryk i istoriografiya. Chernov E. A. N. P. Koval's'kyy: O vremeniy y o sebe [A Historian and historiography. Chernov, Ye. A. N. P. Koval'skyi: About the time and about yourself]. In: Zhurba, O. I., ed., 1997. *Dnipropetrovsk's'kyy istoryko-arkheohrafichnyy zbirnyk* [Dnipropetrovsk Historical and Archaeographic Collection]. Dnipropetrovsk: Promin, issue 1st, pp. 9–28 (in Ukrainian).

Mykola Pavlovich's personal case. File 7507. Inventory 4. Fund 1. Dnipro: Archive of the Oles Honchar Dnipro National University, 185 sheets.

Mytsyk, Yu. A. Moye znayomstvo z M. P. Koval's'kym [My introduction to Mykola P. Koval'skyi]. In: Zhurba, O. I., ed., 1997. *Dnipropetrovsk's'kyy istoryko-arkheohrafichnyy zbirnyk* [Dnipropetrovsk Historical and Archaeographic Collection]. Dnipropetrovsk: Promin, issue 1st, pp. 69–73 (in Ukrainian).

Mytsyk, Yu. A., 2007. Z lystiv M. P. Koval's'koho [From the Mykola Koval'skyi's epistolary]. In: Shvydko, H. K., ed., 2007. *Mykola Pavlovych Koval's'kyy. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Dnipropetrovsk: PP “Lira LTD”, pp. 34–75 (in Ukrainian).

Mytsyk, Yu., 1999. Dokument do istoriyi rodovodu M. P. Koval's'koho [A Document to the History of the Mykola Koval'skyi's Genealogy]. In: Vynar, L. ta Pasichnyk, I., eds, 1999. *Osyahnennya istoriyi* [Comprehension of History]. Collection of schoolar works in honor of Professor Mykola Pavlovych Koval'skyi on the occasion of the 70th anniversary. Ostroh; New-York: Ostroz'ka akademiya; The Ukrainian Historical Society, pp. 10–12 (in Ukrainian).

Nazarenko, Yu. V. Epizody iz vospominaniy ob uchitele i druze [Some episodes from the memories about the teacher and the friend]. In: Shvydko, H. K., ed., 2007. *Mykola Pavlovych Koval's'kyy. Ad gloriam... Ad*

honores... Ad memorandum... Dnipropetrovsk: PP “Lira LTD”, pp. 85–91 (in Russian).

Pasichnyk, I., 2002. *Mykola Pavlovych Koval's'kyy. Materialy do biobibliohrafiyi* [Mykola P. Koval'skyi. The materials for the biobibliography]. Ostroh (in Ukrainian).

Santsevych, A. V., 1997. Podvyzhnyk nauky i vykladannya u vyshchiiy shkoli [The ascetic of science and teaching in high school]. In: Zhurba, O. I., ed., 1997. *Dnipropetrovsk's'kyy istoryko-arkheohrafichnyy zbirnyk* [Dnipropetrovsk Historical and Archaeographic Collection]. Dnipropetrovsk: Promin, issue 1st, pp. 64–68 (in Ukrainian).

Shvydko, H. K., 1997. Slushna porada [Good advice]. In: Zhurba, O. I., ed., 1997. *Dnipropetrovsk's'kyy istoryko-arkheohrafichnyy zbirnyk* [Dnipropetrovsk Historical and Archaeographic Collection]. Dnipropetrovsk: Promin, issue 1st, pp. 61–63 (in Ukrainian).

Shvydko, H. K., 2007. Budenna velych vchenoho i pedahoha [Everyday greatness of the scientist and the teacher]. In: Shvydko, H. K., ed., 2007. *Mykola Pavlovych Koval's'kyy. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Dnipropetrovsk: PP “Lira LTD”, pp. 20–33 (in Ukrainian).

Shvydko, H. K., 2007. Shchob horila svicha (pam'yati profesora M. P. Koval's'koho) [To burn a candle (in memory of Professor M. P. Koval'skyi)]. In: Shvydko, H. K., ed., 2007. *Mykola Pavlovych Koval's'kyy. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Dnipropetrovsk: PP “Lira LTD”, pp. 12–17 (in Ukrainian).

Shvydko, H. K., ed., 2007. *Mykola Pavlovych Koval's'kyy. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Dnipropetrovsk: PP “Lira LTD” (in Ukrainian).

Sviatets, Yu. A., 2007. Kharyzma profesora [Professor's Charisma]. In: Shvydko, H. K., ed., 2007. *Mykola Pavlovych Koval's'kyy. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Dnipropetrovsk: PP “Lira LTD”, pp. 119–126 (in Ukrainian).

Vynar, L. and Pasichnyk, I., eds, 1999. *Osyahnennya istoriyi* [Comprehension of History]. Collection of schoolar works in honor of Professor Mykola Pavlovych Koval'skyi on the occasion of the 70th anniversary. Ostroh; New-York: Ostroz'ka akademiya; The Ukrainian Historical Society (in Ukrainian).

Zhurba, O. I., ed., 1997. *Dnipropetrovsk's'kyy istoryko-arkheohrafichnyy zbirnyk* [Dnipropetrovsk Historical and Archaeographic Collection]. Dnipropetrovsk: Promin, issue 1st (Na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Koval's'koho [In honor of Professor Mykola Pavlovych Koval'skyi]) (in Ukrainian).